

33. *Shtan'ko, V. I.* (2011). Antropologicheskiye vyzovy informatsionnoy tsivilizatsii. [Anthropological challenges of information civilization]. *Visnik Kharkivs'kogo nats. un-tu im. V. N. Karazina*. Kharkiv, № 980, pp. 6–15 (in Russian).
34. *Shapoval, V. N.* (2019). Chelovek v sovremennom mire: samorazvitiye ili samorazrusheniye? [Man in the modern world: self-development or self-destruction?]. *Materiali Mizhnarodnoi nauково-praktichnoi konferentsii «Problemi samorozvitku osobistosti v suchasnomu suspil'stvi»*, 15 listopada 2019 roku, NYUU im. Yaroslava Mudrogo, Kharkiv, Pravo, 103–107 (in Russian).
35. *Soll, J.* (2009). The information master: Jean-Baptiste Colbert's secret state intelligence system. University of Michigan Press. ISBN 978-0-472-02526-8. OCLC 643805520.
36. *Subetto, A. I.* (2012). Nachala teorii sotsial'nogo menedzhmenta kachestva [The beginnings of the theory of social quality management] / pod nauch. red. V. N. Bobkova. Sankt-Peterburg: «Asterion», 284 p. (in Russian).
37. *Tapskott D.* (1999). Yelektronno-tsifrove suspil'stvo: Plyusi i minusi yepokhi setevogo intellekta [Electronic-digital society: Pros and cons of network intelligence]. M.: Relf-buk, 403 p.; ISBN 5-87983-080-2 (Refl-buk). URL: <https://search.rsl.ru/ru/record/01000615354> (in Ukrainian).
38. *Toffler, E.* (2004). Tret'ya volna [Third wave]. Moskva: OOO «Firma «Izd-vo ACT»», 6–261 (in Russian).
39. *Webster, F.* (1995). Theories of the Information Society First. Oxford. URL: <https://archive.org/details/theoriesofinform0000webs>.
40. *Webster, F.* (2006). Chapter 2: What is an information society? In *Theories of the Information Society*, 3rd ed. (pp. 15–31). New York: Routledge.
41. *Zelichenko, A. I.* (1996.). Psikhologiya dukhovnosti [Psychology of Spirituality]. Moskva. Izd-vo transsentsental'nogo in-ta, 400 p. (in Russian).

Received 12.02.2023

Received in revised form 15.04.2023

Accepted 21.04.2023

DOI: 10.15421/272306

UDC 130.2: 355.1

В. І. Міщенко

*Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»,
Харків, Україна*

ІСТОРИЧНИЙ ВИМІР ДУХОВНОСТІ

E-mail: Viktorim2017@gmail.com

ORCID: 0000 0002 8815 9272

Аноація. У статті розглядається проблема визначення загальноісторичного рівня розвитку духовності з метою осягнення її універсального філософського смислу, ролі в долі цивілізації. Автор виділяє психологічний, психолого-педагогічний, психолого-соціальний, соціально-психологічний та аксіологічний рівень аналізу, які застосовуються сучасними дослідниками. З метою виявлення найзагальнішого рівня аналізу – соціального автор застосовує діалектичний підхід, розглядає духовність в історичному русі, тобто як історичне поняття. У пошуках методології наукового дослідження автором виявлені певні недоліки загальноприйнятих світоглядних підходів: матеріалізму, суб'єктивного та об'єктивного ідеалізму. Визначається, що певну роль інтегративного підходу може здійснити звернення до категорії «цивілізація», яка поєднує матеріальні та духовно-культурні складники, є підґрунтям виявлення екоантропологічного підходу. Застосування екоантропологічного підходу дає можливість виділити основні історичні типи цивілізаційної діяльності людства – освоєння, підкорення й одухотворення природи, та відповідні їм історичні типи цивілізації: космогенну, техногенну та антропогенну. Автор робить висновок про те, що

історичні типи духовності відповідають цим типам цивілізаційного устрою, та вказує на їх зв'язок з відповідними типами духовного устрою – катарсичної, інноваційної та інтелектуально-моральної духовності. Розкривається історичне завдання кожного типу духовності стосовно людини: створення людського в людині, розвиток та удосконалення людини, реалізація людиною власної місії або покликання людини у Всесвіті. Інтелектуально-моральна духовність має первинне завдання: гармонізувати цивілізаційний розвиток на зламі тисячоліть, усі складники антропо-інфо-техно-екосфери, забезпечити створення справжнього технотронного суспільства, трансформацію до планетарно-космічної в найбільш загрозливий час існування людства. Робиться висновок про те, що нова форма не скасовує стару взагалі, а народжується на її основі, але визначає нові пріоритети існування, стратегії розвитку нової цивілізації. Розвиток нових типів духовності стає когерентним стосовно розвитку матеріальних утворень Всесвіту, форм руху матерії (фізичної, хімічної, біологічної, соціальної), що може розглядатися як подальший крок у розвитку теорії глобального еволюціонізму.

Ключові слова: духовність, духовний розвиток, цивілізація, стратегія виживання, історичний вимір духовності.

V. I. Mishchenko

National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Kharkiv, Ukraine

HISTORICAL DIMENSION OF SPIRITUALITY

Abstract. The article considers the problem of revealing the general historic level of development of spirituality in order to determine its universal philosophical meaning, to comprehend its role in the fate of civilization. The author highlights psychological, psychology and pedagogical, psychological-social, social-psychological and axiological levels of analysis and applications of spirituality, which are used by modern researchers. In order to reveal and analyze the most general level of analysis – social level, the author applies dialectical approach, considers it in the historical movement, i.e. considers it as a historical notion. The application of the eco-anthropological approach makes it possible to distinguish the main historical types of civilizational activity of mankind – the usage, subjugation and spiritualization of nature, and the corresponding historical types of civilization: cosmogenic, technogenic and anthropogenic. The ideas of S. Frank, E. Fromm, N. Hartmann, S. P. Stumpf and models of spiritual-historical development of Georg Hegel, M. Berdyaev, A. Toffler are analyzed. In search of methodology of scientific research, the author identified certain shortcomings of generally accepted ideological approaches: in materialism, subjective and objective idealism, it is determined, that a certain role of the integrative approach can be carried out by appealing to the category of «civilization», which combines material and spiritual and cultural components, is the basis for identifying the eco-anthropological approach. The category of civilization can be the basis for the formation of an eco-anthropological approach to the analysis of the spiritual development of mankind, where it can be considered as a way of applying the mind to determine the origin of the relation to nature and the use of its resources. The author identifies three ways of relating to nature: submission to nature, subjugation and spiritualization, or terraformation, the corresponding terms are used – cosmogenic, technogenic and anthropogenic civilization, which are defined in modern literature, and indicates the connection of these types of civilizational structure with the corresponding types of spiritual structure – catharsis, innovative and intellectual and moral spirituality. The historical task of each type of spirituality in relation to man is revealed: the creation of the human in man, the development and improvement of man, the realization by man of his own mission or vocation of man in the Universe. Intellectual and moral spirituality has a primary task: to harmonize civilizational development at the turn of the millennium, all components of the anthropo-info-techno-ecosphere, to ensure the creation of a true technotronic society, transformation to a planetary-cosmic one in the most threatening time of humanity's existence. The problem of determining the nature of the historical development of spirituality, the means of transformation to its new type, is being solved. The author concludes that the new form does not abolish the old one at all, rather it is born on its basis, but determines new priorities for existence and strategies for the development of a new civilization. The development of new types of spirituality is becoming coherent with the development of material formations of the Universe, forms of matter movement (physical, chemical, biological, social), which is a further step in the development of the theory of Global Evolutionism. In order to overcome

the current civilizational crisis and ensure the transformation of civilization to the planetary and space level, the author believes that it is necessary to ensure the priority development of technology taking into account environmental problems, the use of information technology as a simulation model of biosphere processes and habitat management. The further development of intellectual and moral spirituality has the task of fully utilizing the potential resources of the technotronic society, where the development of a model of human intelligence will be realized that will allow for effective interaction with artificial intelligence, and the use of energy and space resources for further civilizational development.

Keywords: spirituality, spiritual development, civilization, survival strategy, historical dimension of spirituality

Вступ. Тема духовності завжди була важливою для людства, оскільки вона визначає рух від деструкції і хаосу до розвитку людини та суспільства. Стан натхнення, який є проявом духовності особистості, дуже важливий для розвитку сучасної цивілізації, створення високих технологій. Духовність є останнім bastionом збереження людського в людині в умовах антропологічної кризи. Її актуальність збільшується під час війни, бо духовність є не тільки тим, що є виразом людського в людині, духовність є певним оберегом життя, збереження розуму у Всесвіті, квінтесенцією смислів, спрямованих на запобігання агресії, трансформацію цивілізації до планетарної та планетарно-космічної. Сучасна війна, яка ведеться на території України, є прологом для світової війни, в якій може загинути цивілізація, і тому проблема духовності набуває особливого значення: саме в духовності мають бути сфокусовані стратегії подолання кризи антропологічної, екологічної та цивілізаційної.

Але навіть з урахуванням особливого значення духовності для долі цивілізації вона має статус ще не до кінця розкритого поняття. Про «невловимість» цієї категорії пишуть вітчизняний філософ С. В. Пролеєв [48, с. 215], японський філософ Майко Ясуні [62, с. 2].

Л. П. Буєва фіксує той факт, що через таку «неопераціональність» воно фактично не використовується серед понять, які характеризують сферу ідеального [5, с. 3]. О. В. Василькова вважає, що духовний складник існування людини «невловимий і невідкладний структурному аналізу та визначенню» [58, с. 35]. Про відсутність «єдиної цілісної концепції духовності» пише С. П. Штумпф [53, с. 8]. Вказує на «багатомірність» і «теоретичну невизначеність у термінології» Кімберлі К. Кессі [28, с. 8].

Мета та предмет дослідження. Чому ми маємо такий підсумок таких сучасних досліджень? Чому проблема духовності, яка стала предметом дослідження ще з періоду стародавніх часів, досі не вирішена? Імовірно тому, що проблема духовності є яскравою демонстрацією гносеологічного релятивізму: у міру власного розвитку людство опановує все більше нових знань про духовність, бо вона є виразом людського в людині, а оскільки людина розкриває нові грані внаслідок інтелектуального духовного розвитку, ми відкриваємо її нові аспекти. Але головна причина полягає, мабуть, у тому, що в дослідженні духовності ми ще не піднялись на справді філософський рівень, не визначили глибинний сенс духовності в її суто філософському значенні, коли вона торкається умов та долі цивілізації. Тому предметом дослідження є духовність в її найзагальнішому соціальному значенні, а метою дослідження є аналіз духовного розвитку людства, розгляд духовності як історичного поняття.

Джерела. Більша частина сучасних досліджень духовності не виходить за межі психологічного рівня, де розглядається як здатність перебування у стані натхнення. Так, Лев Чіворепла розглядає духовність як час перебування у стані натхнення, «височини своїх духовних і моральних сил» [7]. Психологічний стан натхнення є основою формування духовного ставлення до світу, і тому таке розуміння духовного є і у філософії космізму, її філософсько-релігійній течії, і в естетичному освоєнні світу, і у філософії серця, і в осмисленні ролі катарсису як дієвого механізму формування почуття поваги і святості, що є суттєвою ознакою духовного ставлення до Всесвіту, життя, суспільства. Так, Н. С. Корабльова, вертаючись до філософії кордоцентризму, бачить «вершину духовного життя людини» в «моральному, естетичному, вольовому

спонуканні серця» [29, с. 12]. Естетичний аспект духовного як піднесеного виділяють Г. Парсонс і Ю. Борев, на естетичному боці духовного фіксує увагу О. П. Наконечна [43]. Вважає катарсис основним джерелом духовного виховання І. М. Карпенко [22]. Про духовне виховання на основі усвідомлення величі Всесвіту пише М. Lerner [32], а на основі почуття святості розбудовують концепцію духовності D. N. Elkins, L. J. Hedstrom, L. L. Hughes, J. A. Leaf [11].

З психолого-педагогічних позицій у контексті «активізації творчої активності розуму» аналізують духовність Л. І. Холманська та О. С. Холманський [27], Н. П. Козаченко, яка вважає основою духовної орієнтації критичне мислення [30, с. 204]. Педагогічна концепція духовного може бути представлена в аспекті формування оригінальних творчих якостей особистості, всебічного її розвитку. Так, У. Маїко розглядає духовність як основу формування лідерських якостей [62]. Ozer і Benet-Martinez (2002) ставлять питання про саморозвиток та можливість трансцендування, J. D. Sinnott (1994) досліджує когнітивні аспекти духовного розвитку [52], Р. Wink та М. Dillon (2002) аналізують духовний розвиток особистості протягом її життя [61], С. J. Hayes (2009) ставить перед собою завдання виявити проблеми комплексного духовного розвитку [19]. Проблемами духовного саморозвитку особистості займалися такі вітчизняні дослідники, як: І. Д. Бех [3], В. О. Лозовий [33, 34], Л. М. Сідак [51], О. П. Колісник [24]. Велика увага приділяється пошуку сутності, смислу та мети життя (Frey, Daaleman & Peyton, 2005; Но & Но, 2007), «духовності як здатності до смислоутворення» [53, с. 10]. У найяскравішій формі ця концепція розглянута у філософії Віктора Франкла в його книзі «Людина в пошуках смислу» [13].

З психолого-соціальних позицій розглядається можливість вирішення складних ситуацій життя, коли духовність може дати відчуття кінцевої мети, забезпечуючи стабільність та буферизацію проти стресу під час кризи, на що вказують Baumeister (1991), Hill і Pargament (2003). Американський психолог Роберт А. Еммонс розглядає важливим джерелом сенсу особисті прагнення, які є виразом духовності та надають узгодженість і послідовність щоденному переслідуванню цілей. Саме особисті прагнення, які лежать в основі духовності особистості, на його думку, впливають на вищу мотивацію, визначають стан духовного благополуччя як важливої характеристики якості життя [10]. Психолого-соціальний аспект представлений також у сучасних дослідженнях концепції духовного здоров'я, яка, на думку таких дослідників, як: Т. N. Ansley, J. R. Averill, E. W. Bennett, J. N. Chappel, R. D. Freund, E. M. Rose, G. Heszen-Niejodek, J. P. Salakar, T. L. Veach, J. S. Wampold, B. E. Westefel, – дозволить людині створити радісне сприйняття життя внаслідок гармонізації власних відносин із зовнішнім оточенням. На думку Emmons, Cheunch і Tehrani (1998), духовність додає більше сенсу та мету в житті, підвищує задоволеність життям, сприяє підвищенню рівня добробуту та загальному поліпшенню психічного здоров'я.

Соціально-психологічний рівень може бути представлений «здатністю людини управляти собою, власною поведінкою, осмислено регулювати власну діяльність» [2]. Важливий внесок у розвиток соціально-психологічного аналізу терміна був зроблений вітчизняним філософом М. Кримським, який пов'язував характер життя, діяльності та поведінки людини з усвідомленням піднесеного у світоустрою.

Соціально-психологічний рівень був доповнений усвідомленням різних рольових форм поведінки, в яких проявляються антиподи духовного – бездуховність, антидуховність, квазидуховність, трансгуманістичні трансформації особистості, які були представлені в дослідженнях В. С. Пісчикова, М. М. Холіна [45], В. О. Лозового [33], Л. М. Сідак [51], О. Е. Радутного [49].

Розмежування духовного та бездуховного зумовлює доповнення соціально-психологічного підходу ціннісним, або аксіологічним, який був представлений у працях Д. Н. Елкінса, Л. Джеймса Хедстрема, Лорі Л. Хьюза, І. Д. Бежа, А. М. Єрмоленко Г. В. Платонова і А. Д. Косичева, Г. Г. Абсаямової і Г. С. Байгулової, Ю. Ю. Щоткіна. Так, на думку Но і Но, (2007), духовність складається з орієнтовних цінностей, сенсу та переконань, які дозволяють вести повсякденне життя. Але якщо зробити порі-

внянний аналіз систем обраних цінностей, то виявляється, що вони значно відрізняються одна від одної. Світ цінностей безмежний. У різних дослідників він включає різні системи цінностей, і врешті-решт здійснюється хаотизація системи. Так, група дослідників під керівництвом D. N. Elkins виявляють якості особистості як ознаки духовності: пріоритет духовного над матеріальним, альтруїстичну любов, здатність до переживання, усвідомлення трагічності, болю та страждання інших, усвідомлення радості й цінності життя та екзистенційне серйозне ставлення до неї [11]. Ю. Ю. Щоткін пропонує розумне дотримання природи, непорочність, прагнення до пізнання істини, самовдосконалення і самоосвіту, особливу відповідальність, почуття міри [54]. Г. Г. Абсалямова й Г. С. Байгулова виділяють такі критерії, як: «самодисципліна, усвідомленість, мудрість, любов, усвідомлення власної недосконалості і прагнення до ідеалу, самоконтроль, совість» [1]. Тобто хоча запропоновані системи мають певні точки взаємного дотику, вони суттєво відрізняються та сумісно з іншими системами створюють ситуацію «плідного хаосу». Так само можна оцінити й усі запропоновані концепції духовного, в яких відображено сходження від психологічного до соціального. З позиції Поля Фейерабенту, більша кількість різних теорій є позитивом: вони конкурують одна з іншою, відбивають різні аспекти істини, але наука – це систематизоване знання. «Незалежно від того, як поняття духовності визначається, – підкреслює Койсел, – вона є значною складовою частиною нашого людства і того, ким ми є як людські істоти» [28, с. 14]. Ми сприймаємо духовність по її окремих частинах, нібито маємо справу з окремими частинами Великого цілого. Таке відчуття перебуває в суперечності з нашим розумінням того, що існує не тільки духовність особистості в різноманітних проявах психологічного, але й її соціальна форма, яка існує, на думку А. А. Савенко, «в символах, образах, знаках, які здатні формувати різноманітний зміст..., існувати як досвід людства, концентрація ціннісних, уже готових або тих, які містять потенцію бути розкритими, культурних смислів» [50, с. 209].

Якщо ми допускаємо існування духовності в її універсальній соціальній формі, то необхідно не тільки розкрити її зміст, як це робить А. А. Савенко, але й визначити її сутність, її буттєвий сенс, бо «без духовного освоєння людиною свого буття», як про це писав С. В. Пролєєв, «духовність немислима» [48, с. 214]. Розгляд буттєвих основ існування людства передбачає розуміння тої ролі, яку відіграє духовність на всіх етапах людської історії, її ролі у розвитку цивілізації. Але чи можливо говорити про змінення та розвиток такого явища, як духовність? Духовність, яка фіксує в собі найвищі людські цінності, почуття святості та шанобливості, сприймається як щось вічне та що не піддається трансформаціям. На думку С. Л. Франка, духовність є прагненням людського духу до «вищого, ідеального, абсолютного» [14, с. 155]. Але слід дати відповідь на запитання: чи загальнолюдські цінності незмінні? Чи не вкладаємо ми, наприклад, у почуття гуманізму різний смисл в ту чи іншу історичну епоху? Чи не намагаємося ми болісно вчитуватися в таємний текст Писання з бажанням зрозуміти сенс християнської любові та ще й неусвідомленого принципу «полюби ворогів своїх»? Чи не прагнемо визначити межі та допустимі норми толерантності? Чи не намагаємося міркувати про таку вічну цінність, як свобода? Очевидно, що розглядаючи їх універсальний характер, слід все ж визнати, що все, що існує, перебуває у стані змін та розвитку. Тому, якщо ми прагнемо до об'єктивного наукового аналізу, ми повинні бачити розвиток усього, що існує у Всесвіті, у тому числі й розвиток духовності.

Отже, наявність того факту, що духовність є прагненням до вищих цінностей, не дає підстав вважати, що вона є незмінною. Змінюються історичні типи світогляду, моральні та естетичні цінності, смаки та вподобання, уявлення про справедливість та гуманізм, система права. Розвиток духовності – це розвиток самої людини, її світогляду, свідомості та самосвідомості. Духовність як історичне поняття розглядали відомі вчені. Аналізуючи духовне як особливу форму ідеального, С. В. Пролєєв пов'язує джерела духовності зі здатністю особистості аналізувати стан свого буття у світі через власну самосвідомість [48, с. 214]. Розглядаючи духовність в історичному контексті, О. П. Проценко і О. М. Солошенко вказують, що «духовності передує активність

свідомості, здатність людини до рефлексії, яка дає змогу залишатися особистістю, перебуваючи серед інших» [47, с. 42]. Духовність, таким чином, виступає у формі рефлексії буття людини в мінливому світі, який швидко оновлюється на наших очах, вона змінюється з приходом кожного нового покоління, відкриває в собі все нові і нові грані, постає в усій своїй величі. Про «новий тип духовності», яка стане можливою, коли людство виконає власне «завдання духовного життя», писав релігійний філософ Микола Бердяєв [4, с. 27]. Про важливість розуміння духовності не тільки як поняття, що розвивається, але й як історичне поняття, писали провідні вчені. Так, на думку Еріха Фромма, «бездуховне буття, що не має своєї історії, – це буття, позбавлене змістів» [15]. Микола Гартман не лише вважав, що «всякий дух має свою історичність», він особливо підкреслював: «Бездуховне буття не має історії» [16, с. 608]. А український філософ Володимир Шаян розглядав духовність як «великий історіотворчий рух», а духовну людину – як «знаряддя духу, що творить нову добу в історії».

Таке історичне розуміння духовності притаманне й сучасним дослідникам. «Духовність не є, – доходять висновку А. В. Кіпенський і В. В. Маліков, – застиглим раз і назавжди поняттям, це поняття динамічне, яке розвивається разом із розвитком суспільства» [23, с. 11]. «Історію людського духу», «рух людського духу» відзначають Г. Е. Бурбуліс, В. Є. Кемеров, вказуючи на те, що «духовність конструюється в динаміці суспільного та особистого людського життя, є важливим каталізатором рушійних сил історичного процесу» [6, с. 8]. С. П. Штумпф, підкреслює, що духовність не існує сама по собі, не тільки окремо «від культурного простору, а й історичного часу», вимагає створення нового типу духовності, бо, на її думку, стара форма духовності вже «не відповідає новаціям наших днів» [53, с. 3; с. 5]. Отже, розуміння духовності як історичного поняття дає нам змогу перейти до аналізу характеру її історичного розвитку.

Основний матеріал та результати. Приступаючи до аналізу духовного як історичного явища, ми спираємося на припущення аксіоматичного характеру про те, що неможливо розглядати духовність особистості поза всесвітньою еволюцією суспільства, до того ж нам необхідно здійснити певну спробу осягнення історії як духовного розвитку людства. Для цього необхідно визначити, на якій світоглядній основі ми прагнемо будувати цю концепцію. Якщо це історія духовного розвитку, то здавалося б, що найкращим варіантом було б застосування ідеалістичного підходу, який враховує рушійну силу ідей. Як відомо, людину як духовну істоту з ідеалістичних позицій розглядали Платон, Фома Аквінський, Г. С. Сковорода та інші. Ідеалістичний підхід в поглядах на духовність в історичному контексті спостерігається у вченні С. Л. Франка, а на саму історію – у працях В. Гумбольта, Л. фон Ранке, І. Дройзена, П. Лаврова, М. Михайловського, Р. Коллінгвуда і Б. Кроче. Але спроби будувати історію духовного розвитку людства на підґрунті ідеалізму мають досить хитку основу. Роль еліти в розвитку суспільства має велике значення, але думки еліти не можуть повністю замінити весь обсяг суспільної свідомості, а деякі з цих думок можуть мати реакційний характер і запобігати суспільному розвитку.

Суб'єктивний ідеалізм несе в собі загрозу суб'єктивістського заперечення колективного досвіду й мудрості, небезпеку «замикання в собі», соціальний нігілізм. Об'єктивний ідеалізм несе в собі загрозу сліпої віри в авторитети, формування однобічної релігійної конотації духовності.

Певні погляди матеріалізму також піддавалися критики. С. Л. Франк у книзі «Духовні основи суспільства» писав: «Економічний матеріалізм неспроможний. Соціальне явище можна пізнати лише через внутрішню духовну співучасть і співпереживання» [14]. Критика матеріалізму М. Бердяєвим, який вважав, що саме «духовне життя є найбільш реальним життям» [4, с. 27], полягає в тому, що він, на його думку, «залишає в тіні історії саму людину», здійснюється процес «руйнації душі» історії: «історичний процес виявляється остаточно позбавленим душі» [4, с. 19; с. 20]. Слід ураховувати, що абсолютизація матеріалізму сприяє зміцненню технократичного підходу, нівелює певною мірою роль особистості, а в деяких випадках стимулює прагнення до накопичення, руйнує саму суть духовності. Девіації матеріалізму можуть сприяти розвитку

меркантилізму, принижувати роль духовних потреб у житті людини. Існують і такі радикальні матеріалістичні погляди, які нищать духовність, пропонують культ постлюдини в техногенному суспільстві.

У виборі методології дослідження духовності необхідно сформулювати певний інтегративний підхід. Ключ до формування концепції духовного розвитку особистості лежить у площині усвідомлення нерозривного зв'язку духовного і соціального, що найбільш яскраво розкривається в універсальній формулі: духовне поза матеріальним неможливо, матеріальне поза духовним безглузде. У пошуках вирішення проблеми методології, визначення деякого універсального, інтегрального підходу автор звернувся до категорії «цивілізація». Слід зазначити, що існують різноманітні визначення терміна «цивілізація», які орієнтують або на історіософський підхід з яскравим виразом культурної та релігійної спрямованості, або на загальнофілософський підхід, який акцентує на досягненні певного рівня розвитку, є виразом прогресивного руху людства.

Необхідно враховувати й той факт, що зміст цього терміна органічно включає і матеріально-технічний, і певний духовний, гуманістичний аспект. Так, В. С. Стюпін бачить у цивілізації як «сукупність досягнень людства, які характеризують виділення людини з тваринного світу і його сходження щаблями соціального розвитку...», так і «особливий соціальний організм, який характеризується специфікою його взаємодії з природою, особливостями соціальних зв'язків і культурної традиції» [55, с. 79–80]. Якщо Елвін Тоффлер розглядає розвиток цивілізацій з матеріалістичних позицій, відповідно до економічних циклів розвитку суспільства [56], то Самуель Хантінгтон представляє її як культурну спільність найвищого рангу, як «культурне об'єднання людства і всезростаюче прийняття людьми всього світу загальних цінностей, вірувань, порядків, традицій і інститутів», як найширший рівень культурної ідентичності людей, що виявляється в суб'єктивній самоідентифікації людей [26, с. 92]. В. І. Мельник вважає, що поняття «цивілізація» живається не тільки як синонім прогресу, а й як особливий спосіб, за допомогою якого можна вирішувати різні проблеми, у тому числі духовного характеру, також цивілізацію можна розглядати як спосіб існування людського розуму у Всесвіті» [35, с. 8]. Цивілізація являє собою, таким чином, цілісний організм, який органічно вбирає в себе і матеріальне, і духовне, а цивілізаційний підхід дає змогу визначити як новий, інтегративний підхід. Тому за вихідне положення для аналізу можемо взяти певне інтегративне визначення. Але у функціонуванні цього «організму» є певні ключові терміни, які надають йому відповідну логічну стрункість і визначеність. Цивілізація насамперед змінює характер буття, діяльність людини в тій частині космосу, яка, на думку Карла Ясперса, і є історичним полем діяльності людини – природою. Характер ставлення до природи, засоби засвоєння природи є одночасно показником духовної зрілості людства, надають характеристику йому як космічній істоті. У цій взаємодії суспільства й природи людина виступає як розумна істота, носій свідомості, і якість розвитку самого розуму визначає характер її взаємодії з природою. Таку мінливу схему взаємовідносин між природою та людством з його певним рівнем розвитку культури М. Кастельс визначає як фундаментальну [21, с. 508]. Важливим у цьому аспекті розгляду стосунків між природою та суспільством, людиною видається визначення В. І. Мельника, який розглядає цивілізацію як «спосіб існування людського розуму у Всесвіті» [35, с. 8], що може розглядатись як головний чинник розвитку культури і як її важлива антропологічна характеристика. Таким чином, на підставі ідей К. Ясперса, М. Кастельса та В. Мельника, в межах інтегративного цивілізаційного підходу ми визначаємо його екоантропологічний вимір: спосіб засвоєння природи та використання розуму, розвиток культури як досконалості діяльності. Застосування цивілізаційного підходу з екоантропологічним виміром є методологічною основою аналізу духовного розвитку людства в історії цивілізації.

Цивілізаційний підхід, таким чином, дає можливість виявити основні етапи в розвитку самої цивілізації. Якщо історіософський підхід, який розкриває своєрідність історичного розвитку, східний і західний тип цивілізації, локальні типи цивілізації, має певну історію і багатий зміст, то розвиток загальнофілософського підходу, який

визначає загальні риси, які є проявом суспільно-історичного прогресу, демонстрацією сили розуму й універсальних властивостей культури, потребує ґрунтовнішого аналізу та подальшого розвитку. Концепції постіндустріального та інформаційного суспільства, суспільства масового споживання не достатньо оформлені та обґрунтовані. Ніхто в сучасному світі не відмовляється від індустрії, більш того такі галузі, як: авто-, судно- та авіабудівництво – досягають гігантських розмірів та мають тенденцію до зростання. Невипадково дослідники використовують такі поняття, які розкривають більш глибокий сенс характеру взаємодії Розуму з природою та космосом. До складу таких понять відносять космогенну, техногенну та антропогенну цивілізацію, які допомагають продемонструвати характер саморозкриття життєвих сил людини в процесі освоєння її середовища існування. Так, О. Данкір вважає, що космогенна цивілізація залежна від оточення і заснована на традиціях та навичках, які передаються з покоління в покоління [8]. В. Стьопин виділяє техногенний тип розвитку цивілізації [59, с. 80], О. Дольська розглядає проблему «формування нового дискурсу техніки в умовах переходу від техногенної цивілізації до антропогенної» [9].

Ступінь розвитку розуму на кожному з етапів розвитку цивілізації в її загально-філософському значенні визначається саме характером засвоєння навколишнього простору. Вітчизняний дослідник В. В. Владленова пропонує певні цивілізаційні моделі ставлення до природи, де йдеться про підпорядкування природі, підкорення природі і вказується на можливість гармонійних відносин людини й суспільства, з одного боку, та природи – з іншого [60, с. 113]. Саме підпорядкування, підкорення та одухотворення є основою для виділення обраних типів цивілізації: космогенної, техногенної та антропогенної. У космогонії цивілізації, де природа існує як найближчий космос, розум освоює природу, створює перші технічні засоби для більш успішної адаптації до її умов і використання її можливостей. На думку А. П. Назаретяна, саме в доле-носний для земної цивілізації момент, названий Карлом Ясперсом «осьовим часом», з'явилися великі вчителі і духовні наставники для того, щоб дати людині поняття про розмежування лінії добра і зла. [44, с. 23], сформувані нове ставлення до світу, культури, традицій та звичаїв суспільства. Космос розглядається як гармонійне єдине ціле, єдиний божественний вищий порядок, який поширюється до законів поліса і для збереження якого необхідно дотримуватися традицій. Але для того щоб прийняти всю сукупність моральних норм, законів, традицій, людина повинна була усвідомити себе вищою соціальною істотою, здійснити шлях духовного сходження. Такою духовною основою могло стати особливе духовне світовідчуття, яке формувалося міфологією та релігією, першими філософськими доктринами, які формували уявлення про красу та велич світу, й могло здійснитися тільки в умовах катарсису – духовного очищення в результаті подиву, потрясіння перед піднесеним. Духовність космогенної цивілізації, таким чином, не могла бути нічим іншим як катарсичною духовністю. Саме про катарсис говорить І. М. Карпенко як про основу виховання духовності [22]. Головне завдання катарсичної духовності, яке продовжує виконуватися і сьогодні, – це створення «людського в людині», подолання тваринних інстинктів звіра, формування гуманізму, поваги до суспільних звичаїв, норм і традицій, прагнення до гармонії з космосом і природою, почуття святості та поваги до світу, тобто першооснов духовності.

Подальший розвиток суттєвих ознак духовності спостерігається наприкінці XV ст. з початком формування техногенної цивілізації, коли, на думку В. А. Лекторського, формується «нова система відносин людини і природи, людини та людини» [31, с. 36]. Техногенна цивілізація – це історичний тип цивілізації, пов'язаний зі значним розширенням території свого проживання у період великих географічних відкриттів унаслідок розвитку техніки та інноваційного характеру життєдіяльності, ознаками якого є формування прагматичного ставлення до природи як ресурсної бази та розвиток особистої свободи, прагнення до творчості, затвердження цінностей технократизму.

В умовах техногенної цивілізації формується інноваційна духовність, яка була викликана розвитком техніки і науки та спрямовувалась на відповідний розвиток самої людини, її професійних навичок, здатності ефективно підкорювати природу. Інноваційна

духовність ґрунтується саме на ідеї самовдосконалення, духовного пошуку, розуміння культури як процесу постійного духовного сходження, ототожнення себе з активною, вдумливою, творчою індивідуальністю, усвідомлення себе як творця та винахідника. Але, як зазначає А. М. Єрмоленко, «стрижень новоевропейського ціннісно-смиислового універсуму»... призвів «до сучасної кризи людства» [63, с. 181]. З виникненням глобальної екологічної проблеми підкорення природи стає неможливим, суттєві деформації виникають і в розвитку самої людини з появою антропологічної кризи, свобода переростає у всюдозволеність, людина втрачає живий творчий самостійний характер мислення, тому для забезпечення функціонування антропогенної цивілізації виникає потреба в новій формі духовності.

Про необхідність виникнення нової форми духовності починають говорити і деякі сучасні дослідники в різних країнах світу. Так, Д. Н. Елкінс, Л. Джеймс Хедстрем, Лорі Л. Хьюз пишуть про необхідність формування сучасної моделі духовності, яка названа авторами «гуманістично-феноменологічною» [11]. Кімберлі К. Кессі говорить про необхідність «спрямованості на транскультурний вимір духовності, розширенні його... спільного розуміння» [28, с. 7]. Майко Ясуні заявляє про пошуки духовності, яка базується на співробітництві та повинна привести до «людської революції», суть якої – у «зміні внутрішньої природи кожної людини» [62, с. 2]. Кен Вілбер говорить про необхідність затвердження нової, інтегральної духовності, заснованій на синтетичному об'єднанні відкриттів, зроблених у таких різних сферах людської діяльності, як: психологія, соціологія, філософія, містицизм і релігієзнавство [57, с. 12]. Майкл Лернер висловлює бажання створити духовність, яка заснована на «радісному усвідомленні величі Всесвіту» як відправного моменту «творення нового світу» [32]. Роберт Еммонс ставить завдання формування нового типу духовності, спрямованого на формування в особистості почуття суб'єктивного благополуччя, вважає за необхідне «дослідити місце духовності в мотиваційних основах функціонування особистості» [10, с. 20]. Безумовно, в роздумах кожного філософа про майбутню форму духовності є певна частка правди. Але нема того, заради чого ця духовність повинна бути створена, а саме – збереження Розуму як елемента еволюції, забезпечення трансформації цивілізації у планетарно-космічну.

В сучасних умовах загострення екологічної, сировинної та продовольчої криз Н. Б. Годзь акцентує на тому, що серцевиною майбутніх проблем людства є право на існування [17, с. 538]. Більш того, частина дослідників, до яких слід віднести таких учених, як: А. Е. Воскобойников, Л. В. Лесков та А. В. Колесніков, Себастьян фон Хорнер, А. П. Назаретян, О. Д. Панов, М. Каку, Г. В. Железняк – роблять висновок, що нездатність подолати глобальні суперечності техногенного розвитку призводить до загибелі цивілізацій саме під час трансформації до планетарно-космічної стадії розвитку, все частіше висловлюється думка, що саме це є причиною відсутності контактів із позаземними цивілізаціями [44, с. 13]. В умовах реальної загрози існуванню цивілізації духовність набуває особливого значення, бо є певним оберегом життя. «Дух, – зазначає О. В. Василькова, – це ентелехійна підстава людського існування, що обумовлює сходження органічного життя до історичного буття» [58, с. 37]. Таке завдання має виконати інтелектуально-моральна духовність у технотронному суспільстві [39].

Слід зазначити, що звернення до інтелектуальної духовності, яка створює новий світ, не є кардинально новим, таке прагнення висловлювали провідні філософи останніх сторіч. Так, М. Бердяєв вважав, що «новий тип духовності» [3, с. 27] стане можливим, коли здійсниться «рефлексія та осмислення глобальних суперечностей» – «катастроф духу людського» [3, с. 10]. Важливе значення має традиційна тріада Г. Гегеля. Він виділив три етапи сходження духу, які є свідченням розвитку розуму, його властивостей, таких як: чуттєва достовірність, сприйняття та розсуд, розумна свідомість та самоусвідомлення [11, с. 103]. Другою формою сходження може бути розглянута концепція інтелектуальної еволюції людства Огюста Конта, яка пов'язана з ідеєю етапного переходу від релігійної до метафізичної, а від неї – до наукової стадії, що, на думку філософа, і є кульмінацією духовного розвитку людини. Такий перехід видатний

вітчизняний вчений В. І. Вернадський розглядав як складний і тривалий історичний етап використання науково-технічної могутності з метою створення ноосфери – га-лузі життя (біосфери), яка управляється колективним розумом людства. Перехід у цей новий стан може бути здійснений на підставі цілого комплексу, певної системи заходів, до яких слід віднести:

– засоби глобального перетворення (заселення людиною всієї планети, розширення меж біосфери та вихід у Космос, відкриття нових джерел енергії, розумне перетворення первинної природи Землі з метою зробити її здатною задовольняти всі матеріальні, естетичні й духовні потреби населення, чисельність якого зростає, створення реальної можливості не допустити голод, послаблення впливу хвороб);

– інтеграцію та гуманізацію суспільства (посилення зв'язків, у тому числі політичних, між державами Землі, виключення війн з життя людства, різке перетворення засобів зв'язку та обміну між різними країнами, рівність людей усіх рас і релігій, збільшення ролі народних мас у вирішенні питань та внутрішньої політики, підвищення добробуту трудящих);

– духовний та інтелектуальний розвиток (свобода наукової думки і наукового пошуку від тиску релігійних, філософських і політичних переконань, створення в суспільному та державному ладі умов, сприятливих для вільної наукової думки). Такий об'єктивний характер розвитку людства, на думку вченого, «не може бути змінений випадковостями людської історії – окремими особистостями та течіями» [59, с. 230]. Слід також ураховувати концепцію Е. Тоффлера, який виділяє певні «хвилі»: перша – аграрна, друга – індустріальна і третя, яка має бути заснована на розвитку науки і техніки. Саме остання, на думку Е. Тоффлера, кардинально змінює світ, «відбувається певна гуманізація суспільства» [56, с. 404].

Отже, рух до науки, рух на підґрунті розвитку розуму, який змінює світ, – це бажана лінія розвитку, яку визначали філософи минулих століть. У сучасних умовах інтелектуально-моральна духовність – це апеляція до найголовнішого ресурсу людства, на основі якого здійснювався прогрес, – розуму людини. Нам важливо зміцнювати інтелектуальний потенціал, тому що саме у XXI ст. ми стаємо свідками створення суспільства, яке кардинально відрізняється від усіх попередніх. У ширшій історичній перспективі, як вважає М. Кастельс, мережеве суспільство являє собою якісну зміну людського досвіду, нас очікує зростання екстраординарної за історичними стандартами системи виробництва [21, с. 508], і сучасна людина має відповідати вимогам нового суспільства. Ми маємо враховувати й аспект, пов'язаний з антропологічною кризою, коли людина під впливом техногенної цивілізації втрачає якості розуму, відкритість світу, її мислення стає розсудливішим та функціональнішим, виникає загроза втрати людиною статусу розумної істоти та перетворення її на агресивного дурня [18, с. 5], відбувається процес деінтелектуалізації суспільства, який суперечить усій історичній логіці розвитку, імперативу виживання людини [64]. Необхідно бачити, що сучасна людина втрачає гуманістичне ставлення до оточення. Людству необхідна нова загальнопланетарна мораль, яка буде спрямована як на духовне виховання людини, так і на використання колективного розуму людства в позитивному напрямі творення [40]. Такому позитивному спрямуванню інтелекту сприяє мораль, яка постає як квінтесенція духовності, бо сама мораль за своєю сутністю є вченням про добро і зло, обґрунтуванням того, що є благом для людини. В. О. Лозовий зазначає, що в умовах глобалізації імперативом повинно бути твердження про те, що «людина розумна має стати моральною, це питання її життя і смерті. Оскільки інтелект, не занурений у моральність, може знищити не тільки навколо себе, а й самого себе» [34, с. 22]. Нова духовність, яка дійсно потрібна людству, має бути інтелектуально-моральною. Але в розумінні морального ми не можемо обмежуватись лише побажаннями блага, бо якщо не відрізнити прагнення «бути» та «мати», про які писав Е. Фромм, ми у власному прагненні до безмежного блага опиняємось на позиціях меркантилізму, який вбиває духовність. Необхідне нове розуміння морального, в якому, на думку вітчизняного філософа Назіпа Хамітова, здійснюється перехід від авторитарної повчальності

належного у формі настанови відомих моральних норм до моралі як внутрішньо усвідомленого вибору, бо кожна душу приваблює краса вчинку [25]. Саме така, повчальна, чужа, зовнішня мораль надається З. Фрейдом як надособистісна, не пов'язана з людиною надсвідомість, що протистоїть живому людському виразу його інтересів і мотивів у формі підсвідомості і фактично відвертає людину від прийняття норм моралі. Мораль як «наука про красу вчинку та красу стосунків», яка приваблює особистість, як «шлях до краси відносин», на думку Н. Хамітова, необхідна людині, щоб зберегти її духовність, не залишити її поза душевністю, бо без неї духовність перетворюється у свідомість, а сама душевність стає психікою. Нова мораль, яка, на думку А. Швейцера, має базуватись на ідеї «любові до життя», повинна бути, крім того, заснованою на почутті поваги до архітектури та таємниць устрою Всесвіту, формувати почуття святості на основі почуття подиву від гносеологічного катарсису. Підтримуючи необхідність «екзистенційно-естетичного повороту в сучасній етиці», про який говорить Н. Хамітов, ми вважаємо, що інтелектуально-моральна духовність має здійснити перехід від механістичного байдужого світосприйняття до сприйняття «розумним серцем», про яке говорив Г. С. Сковорода, вона має базуватись на почутті радісного й довірчого ставлення до світу, на вірі в силу розуму і в гуманістичні ідеали людства.

Інтелектуально-моральна духовність має дати людству не тільки почуття подиву та піднесеного, але й ясність розуміння кризових явищ, особливості та складності трансформації до планетарно-космічної цивілізації, необхідність нової стратегії творення. Ми маємо бачити суттєві девіації як у розвитку техніки, так й у створенні інформаційного суспільства, в якому ми існуємо. Техніка не спрямована і не здатна забезпечити збереження природи та забезпечити людство всім необхідним, передбачити поступову орієнтацію на використання ресурсів космосу за допомогою геокозмичних технологій [36], поступову трансформацію системи мислення й управління [37]. Відсутність розвитку в цьому пріоритетному напрямі не здійснює необхідний вплив на трансформацію інформаційної сфери від інформаційно-комунікативної та розважально-ігрової до аналітичної сфери управління середовищем існування. Зараз людству необхідна мужність мислення, про яку писав І. Кант, щоб відмовитись від стратегії занурення в середньовічний аскетизм та бачити нові можливості, які стануть реальністю, якщо людство за допомогою інтелектуально-моральної духовності зможе гармонізувати всі сфери сучасного життя, тобто гармонізувати антропо-інфо-техно-екосферу [36; 37]. Лише за умови гармонії всіх перелічених сфер буття людство буде здатне запобігти згасанню Розуму на нашій планеті та здійснити трансформацію до планетарно-космічного рівня розвитку.

Інтелектуально-моральна духовність – це духовність, яка насамперед спрямована на формування пасіонарного ставлення до творення нового світу, на розвиток креативних якостей людини, її прагнення до творчості, що є умовою існування людства в суспільстві штучного інтелекту. Вона має певні рівні прояву. На теоретичному рівні – це сукупність принципів, ідей, які визначають стратегію розвитку цивілізації у XXI ст., здійснюють духовну інтеграцію людства на підґрунті творення, формування планетарної цивілізації та її трансформацію у планетарно-космічну. На цьому рівні вона є певним Логосом, ціннісною формою свідомості, формою усвідомлення та переживання сутнісних причинно-наслідкових зв'язків об'єктивної реальності. Як розглядає духовність у сучасному світі С. П. Штумпф, – це «особлива форма інформаційно-віртуальної реальності», певний «модус – міра, образ, спосіб або вид існування діяльній активності духовності в потоці енергійності... сучасного суспільства» [53, с. 33]. На методологічному рівні вона є засобом духовної рефлексії з метою забезпечення доцільної, осмисленої діяльності в інтелектуальному полі вибору сучасної людини, що має на меті формування духовного здоров'я особистості [38]. В аксіологічному вимірі інтелектуально-моральна духовність є джерелом високої пасіонарності, яка має мобілізаційний вплив на духовний стан людини, дає їй надію, силу й енергію саморозвитку і кардинального перетворення світу.

Це «нове пасіонарне ставлення до світу, де Розум має можливість спрямувати розвиток біосфери в інтересах Людини, її майбутнього» [42, с. 24], в межах утворення антропогенної цивілізації, в якій людина починає усвідомлювати можливості Розуму в перетворенні природи і космічного простору за допомогою створених людиною високих технологій, використання штучного інтелекту для забезпечення керованого розвитку антропосоціогенезом, технікою та інформаційними системами і планетарними біосферними процесами. Поєднання, взаємозбагачення високих технологій промисловості та інформаційних технологій – це визначальна точка у створенні технотронного суспільства, яке буде здатне найповніше використати потенціал штучного інтелекту для управління середовищем власного існування [41].

В цих умовах людство має завдання не тільки створити програму щодо розвитку дивергентного критичного мислення людини, але й визначити нову концепцію інтелекту, яка буде спрямована на активну співпрацю зі штучним інтелектом. Величезною силою суспільства є й моральні засади – здатність спрямовувати інтелектуальну енергію людства на позитивні, соціально важливі цілі, об'єднання людства для вирішення цих завдань. Умовою подальшого існування є знання про існування біосфери в космічному просторі, взаємодія з космічним випромінюванням зірок на підставі застосування геокосмічних технологій, використання інформаційних технологій для створення імітаційних моделей управління середовищем існування, створення умов для успішної взаємодії Колективного людського інтелекту з планетарним штучним інтелектом. Умовою формування колективного засобу прийняття рішень, тобто Глобального планетарного управління [37], є створення нової планетарної моралі суспільства [40]. Вирішення цього завдання – надзвичайно складне питання, оскільки подолання недовіри між народами малоімовірне. Але іншого варіанта, крім запропонованих у структурі інтелектуально-моральної духовності, у людства немає.

Отже, інтелектуально-моральна духовність – це новий рівень розвитку духовності, заснований на інтелектуальних та моральних засадах, спрямований на становлення та гармонізацію технотронного суспільства, що має орієнтацію на використання космічних ресурсів навколоземного простору та біосфери з метою виживання людства та переходу на нову стадію розвитку цивілізації. Вона передбачає формування колективного способу управлінської діяльності в планетарному масштабі, управління інтелектуальними системами штучного інтелекту та є орієнтиром формування духовного образу людини майбутнього. Вирішення цього завдання відкриває можливість реалізації історичної місії або покликання людини у Всесвіті.

Аналізуючи нову, інтелектуально-моральну духовність, яка має формуватися в новий «осьовий час», слід зазначити, що попри кардинально нові завдання, які виникають перед людством на зламі тисячоліть, вона не відкидає попередні форми духовності. Необхідно усвідомити сам механізм переходу до нового типу або етапу духовного розвитку. Зазначимо, що кожна наступна форма духовності формується на тлі попередньої, органічно пов'язана з нею, відрізняється новою акцентуацією, яка визначається потребами нового типу цивілізації. Як і сходження до нових, складніших форм руху матерії не відкидається попередня, яка в прихованому вигляді присутня в наступній, так і кожна нова форма духовності не відкидає завдань, які вирішувала попередня (материнська) форма духовності. Стосовно виховання особистості це означає, що розвиток особистості (інноваційна духовність) можливий, якщо особистість сформована на гуманістичних засадах (катарсична духовність), а завдання збереження Розуму у Всесвіті (інтелектуально-моральна духовність) можливе, якщо особистість прагне розвитку, життя й боротьби, сформована як міцна особистість (інноваційна духовність), яка необхідна суспільству у критичний відрізок історичного розвитку [39; 41].

Певні етапи і форми розвитку духовності суспільства (соціогенез) визначають етапи духовного розвитку особистості, до яких мусимо віднести етап становлення людини, етап оформлення особистості, етап прояву індивідуальності (майстерності), етап персоніфікації особистості (антропогенез). З огляду на функціональне призначення

та завдання інтелектуально-моральної духовності як соціальної системи розроблена її антропологічна модель у вигляді духовного образу особистості, яка включає відкритість світу, інтелектуальність як соціальну якість особистості та спрямованість на творення [38], виявлені основні етапи духовного розвитку особистості протягом життя, моделі духовної особистості, визначена головна стратегія людства – прагнення до глобального цивілізаційного розвитку.

Висновки. 1. Кризові явища на сучасному етапі трансформації цивілізації до планетарно-космічної, необхідність формування стратегії керованого розвитку власним майбутнім вимагає розуміння всього циклу історичного розвитку від осьового часу стародавнього суспільства, коли почалось формування людини духовної, до осьового часу сучасності, коли саме існування людини та її духовності, Розуму на планеті, поставлено під загрозу знищення. Таке розуміння відкриває Логіку історії людства, яка безпосередньо пов'язана з історією духовного розвитку.

2. Застосування цивілізаційного методу дослідження в контексті його антропо-екологічного виміру дає змогу виділити основні типи відносин людини розумної із навколишнім космосом (природою): освоєння, підкорення та одухотворення, – виявити суттєвий зв'язок між основними етапами цивілізаційного розвитку та історичними формами розвитку духовності: космогенної цивілізації та катарсичної духовності, техногенної цивілізації та інноваційної духовності, антропогенної цивілізації та інтелектуально-моральної духовності.

3. На основі застосування методу діалектичного заперечення робиться висновок про те, що нова форма не скасовує стару взагалі, а народжується на її основі, але визначає нові пріоритети існування, стратегії розвитку нової цивілізації. Розвиток нових типів духовності розглядається як когерентний процес стосовно розвитку матеріальних утворень Всесвіту, форм руху матерії (фізичної, хімічної, біологічної, соціальної), що відповідає загальній концепції Глобального еволюціонізму.

4. Формування інтелектуально-моральної духовності сприяє завданню збереження життя та Розуму у Всесвіті в найзагрозливіший етап історичного розвитку людства, коли посилюється боротьба за обмежені ресурси та енергію в межах планети і постає питання використання ресурсів космосу, космічної енергії зірок, застосування геокосмічних технологій, що сприятиме зміцненню гомеостазу в цивілізаційному розвитку, створенню комфортних зон проживання в навколоземному просторі, розміщенню на орбіті автоматизованих виробництв, тобто трансформації до планетарно-космічної цивілізації.

5. У людства є шанс, певне «вікно можливостей» – формування технотронного суспільства, в якому розвиток інформаційних систем автоматизації праці може звільнити людину від конвеєрного виробництва, функцій машини і дати шанс на його інтелектуальний і духовний розвиток. Використання цього історичного шансу та збереження цивілізації залежить від спільних зусиль щодо формування інтелектуально-моральної духовності, духовного образу особистості та гармонізації антропо-інфо-техно-екосфери, розвитку інтелекту, здатного співпрацювати зі штучним інтелектом та створювати імітаційні моделі управління середовищем існування, створення нової планетарної моралі, яка дасть змогу здійснити колективне мислення в інтересах всього людства.

REFERENCES

1. *Absalyamova, G. G., Baygulova, G. S.* (2012). O sushchnosti i strukture dukhovnosti lichnosti [On the essence and structure of the spirituality of the individual]. *Vestnik Cherepovetskogo gosudarstvennogo universiteta*, 1, 104–107 (in Russian).
2. *Asadullina, G. R.* (2009). Avtoreferat dissertatsii «Dukhovnaya lichnost' v russkoy religioznoy filosofii: sotsial'no-filosofskiy analiz». Spetsial'nost': Sotsial'naya filosofiya (09.00.11). Ufa, 139 s. URL: <http://www.dissercat.com/content/dukhovnaya-lichnost-v-russkoi-religioznoi-filosofii-sotsialno-filosofskii-analiz> (in Russian).
3. *Bekh, I. D.* (2018). Osobystist' na shlyakhu do dukhovnykh tsinnostey [Personality on the way to spiritual values]: monohrafiya. Kyiv – Chernivtsi. «Bukrek», 320 p. (in Ukrainian).

4. *Berdyayev, N. A.* (1969). *Smysl istorii. Opyt filosofii chelovecheskoy sud'by* [Experience in the Philosophy of Human Destiny]. Parizh. 269 p. URL: http://www.odinblago.ru/smisl_istorii (in Russian).
5. *Buyeva, L. P.* (1996). *Dukhovnost' i problemy npravstvennoy kul'tury* [Spirituality and problems of moral culture]. *Voprosy filosofii*, 2, 3–9 (in Russian).
6. *Burbulis, G. E., Kemerov V. Ye.* (1986). *Dukhovnost' i ratsional'nost'* [Spirituality and rationality]. Moskva: *Znaniye*, 12, 64 (Seriya Filosofiya) (in Russian).
7. *Chivorepla, L.* (2008). *Obrazy sushchego. Doktrina eticheskogo maksimalizma, metafizika zhivogo universuma* [The image of being. The doctrine of ethical maximalism, the metaphysics of the living universe]. URL: www.topos.ru (in Russian).
8. *Dankir, O.* (2012). *Kosmogennaya tsivilizatsiya* [Cosmogenic civilization]. URL: <https://proza.ru/2021/02/11/17081> (in Russian).
9. *Dol'skaya, O. A.* (2013). *Formirovaniye novogo diskursa tekhniki v usloviyakh perekhoda ot tekhnogennoy tsivilizatsii k antropogennoy* [The formation of a new discourse in the context of the transition from technical civilization to anthropology]. *Versus*, 2, 18–23 (in Russian).
10. *Emmons, R.* (1999). *The psychology of ultimate concerns: Motivation and spirituality in personality*. New York: The Guilford Press. 230 p. ISBN 9781572304567
11. *Elkins, D. N., Hedstrom, L. J., Hughes, L. L., Leaf, J. A., & Saunders, C.* (1988). *Toward a humanistic phenomenological spirituality: Definition, description, and measurement*. *Journal of Humanistic Psychology*. Fall, 28 (4), 5–18.
12. *Filosofskiy entsiklopedicheskiy slovar'* [Philosophical Encyclopedic Dictionary]. (1983). Moskva, 840 s. (in Russian).
13. *Frankl, V.* (1990). *Chelovek v poiskakh smysla* [Man in search of meaning]: sbornik / per. s angl. i nem. / obshch. red. L. Ya. Gozmana, D. A. Leont'yeva; vst. st. D. A. Leont'yeva. Moskva: Progress, 368 p. (in Russian).
14. *Frankl, S. L.* (2007). *Dukhovnyye osnovy obshchestva. Vvedeniye v sotsial'nyuyu filosofiyu* [Spiritual foundations of society. Introduction to Social Philosophy]. URL: <https://bookit.ru/S-L-FRANK-DUKHOVNYE-OSNOVY-OBSHHESTVA-Vvedenie-v-sotsialjnyuyu-filosofiyu.html> (in Russian).
15. *Fromm, E.* (2006). *Imet' ili byt'* [To have or to be]. URL: http://lib.ru/PSIHO/FROMM/haveorbetxt_with-big-pictures.html. (in Russian).
16. *Gartman, N.* (1995). *Problema dukhovnogo bytiya. Kul'turologiya KHKH vek: Antropologiya*. Moskva: Yurist, 608–646 (in Russian).
17. *Godz, N. B.* (2019). *Vstup do yekologichnoi futurologii* [Introduction to ecological futurology]: monografiya. Kharkiv: Vidavets Oleksandr Savchuk, 572 p. (in Ukrainian).
18. *Gomilko, O. É.* (2021). *Filosofiya yak propaganda u tsifrovikh viklikakh mrakobissy* [Philosophy as propaganda in the digital challenges of obscurantism]. *Filosofiya v suchasnomu sviti: materialy II Mizhnarodnoi naukovo-praktichnoi konferentsii, 19–20 listopada 2021 r.* / red. kol. YA. V. Tararoev, A. V. Kipenskiy, O. O. Dolska [ta in.]. Kharkiv: Drukarnya Madrid, 5–8 (in Ukrainian).
19. *Hayes, C. J.* (2009). *Holistic human development*. *Journal of Adult Development*, 16, 53–60.
20. *Kaku, M.* (2004). *Parallel worlds: a journey through creation, higher dimensions and the future of the cosmos*. Published by doubleday a division of Random House, Inc. DOUBLEDAY New York, London, Toronto, Sydney, Auckland, 428 p.
21. *Kastels, M.* (2010). *Information age: economy, society and culture Vol. 1: The formation of network society*. 2nd ed. Oxford: Wiley Blackwell, 625 p.
22. *Karpenko, I. M.* (2011). *Teoretychni osnovy katarsychnoho vykhovannya dukhovnoyi kul'tury osobystosti. Dukhovnist' osobystosti: metodologiya, teoriya i praktika*, 1 (42), 45–58 (in Ukrainian).
23. *Kipenskiy, A. V., Malikov, V. V.* (2018). *Do pytannya rozuminnya dukhovnosti u suchasnomu svitiK voprosu ponimaniya dukhovnosti v sovremennom mire* [To the question of understanding spirituality in the modern world]. *Zbirka materialiv miskogo naukovo-praktichnogo seminaru «Formuvannya dukhovnoi kulturi maybutnikh fakhivtsiv»*, 16 berez. 2018 r. Kharkiv: KHNUBA, 7–13 (in Ukrainian).
24. *Kolisnyk, O. P.* (2018). *Dukhovnyy samorozvytok osobystosti cherez podolannya konfliktu v yiyi iyerarkhiyi smysliv* [Spiritual self-development of the individual through overcoming the conflict in its hierarchy of meanings]. *XVII mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiya «Konfliktolohichna ekspertyza: teoriya ta metodyka»*: prohrama i materialy, 16 lyutoho 2018 r., Kyiv, Ukrayina / Kyiv: [b.v.], 22–31. (in Ukrainian).

25. *Khamitov, N., Krylova, S.* (2014). Etika. Put' k krasote otnosheniy. Kurs lektsiy [Ethics. The path to the beauty of relationships. Lecture course]. K.: KNT, 264 p. (in Russian).
26. *Khantington, S.* (2003). Stolknoveniye tsivilizatsiy [Clash of civilizations]. / per. s angl. T. Velimeyeva. Yu. Novikova. Moskva: OOO «Izd-vo AST», 603 p. (in Russian).
27. *Kholmanskaya, L.I., Kholmanskiy, A. S.* (2009). Dukhovnist yak tvorchyy potential lyudyny [Spirituality as the creative potential of a person]. URL: <http://school2100.com/upload/iblock/9f3/9f3beca0b25306205831eb4b57c34183.pdf> (in Ukrainian).
28. *Koessel, Kimberly C.* (2011). The Relationship between Spirituality and Personality: Dissertations, 430 p. URL: <https://scholarworks.wmich.edu/dissertations/430>
29. *Korablova, N. S.* (2011). «Ratsionalnist»: interpretatsiya i rozumynnya u vitchyznyani i zakhidniy tradytsiyakh [«Rationality»: interpretation and understanding in domestic and Western traditions]. *Humanitarnyy chasopys*: zb. nauk. pr. Kharkiv: KHAI, 4, 5–12 (in Ukrainian).
30. *Kozachenko, N. P.* (2020). Koly ne pratsyuye krytychne myslennya i dlya choho nam zdorovyy hluzd [When critical thinking does not work and why do we need common sense]. *Aktualni problemy dukhovnosti*. 21, 204–228. <https://doi.org/10.31812/apd.v0i21.4371> (in Ukrainian).
31. *Lektorskiy, V. A.* (1996). Dukhovnost' i ratsional'nost'. Dukhovnost', khudozhestvennoye tvorchestvo, nrvstvennost': (materialy «kruglogo stola») [Spirituality and rationality. Spirituality, artistic creativity, morality: (materials of the «round table»)]. *Voprosy filosofii*, 2, 32–51 (in Russian)
32. *Lerner, M.* (2008) Spirit matters. Charlottesville, VA: Hampton. Spirituality in Higher Education Newsletter June vol. 4, issue 3, p. 7.
33. *Lozovoy, V. O.* (2018). Bezdukhovnist' yak odyn iz faktoriv samoruynatsiyi osobystosti [Spirituality as one of the factors of self-destruction of the individual]. *Visnyk NYUU imeni Yaroslava Mudroho. Seriya: Filosofiya, filosofiya prava, politolohiya, sotsiolohiya*, 38, 31–42 (in Ukrainian).
34. *Lozovoy, V. O.* (2014). Moralna kultura osobystosti yak sertsevyna yiyi dukhovnosti [The moral culture of an individual as the core of his spirituality]. *Dukhovno-moralnisni osnovy ta vidpovidalnist osobystosti u doli lyudskoyi tsyvilizatsiyi*: zb. nauk. pr.: po materialam Mizhnar. nauk.-prakt. konf. 5–6 lystop. 2014 r.: v 2 ch.: CH. 1 / pid red. O. H. Romanovskoho, Yu. I. Panfilova. Kharkiv: NTU «KHPI», 20–24 (in Ukrainian).
35. *Mel'nik, V. I.* (2004). Tsyvilizovannost' kak kategoriya sotsial'noy filosofii [Civilization as a category of social philosophy]: avtoref. dis. ... d-ra filosof. nauk: 09.00.11 / Ur. gos. un-t im. A. M. Gor'kogo. Yekaterinburg, 42 p. (in Russian).
36. *Mishchenko, V. Í.* (2021). Geokosmichni tekhnologii yak krok do maybutn'ogo [Geospace technologies as a step towards the future]. *Filosofiya v aksiosferi globalizuyuchogo sotsiumu*. Materiali mizhvuziv's'kogo mis'kogo naukovo-praktichnogo seminaru, 17–18 listopada 2021 r. Kharkiv: Nats. ayerokosm. un-t im. M. Ê. Zhukovs'kogo «Kharkiv. aviats. in.-t», 88–90 (in Ukrainian).
37. *Mishchenko, V. I.* (2021). Global'noye upravleniye planetarnoy tsivilizatsiyey: perspektivy razvitiya v XXI stoletii [Global management of planetary civilization: prospects for development in the 21 century]. International Scientific-Practical Conference 20st-21nd of May, Marijampole, Lithuania. *Management, Business, Technologies, Innovation: Trends and Challenges*. Conference article collection, 198–203 (in Russian).
38. *Mishchenko, V. I.* (2022). Intelektualnist osobystosti v umovakh transformatsiyi do planetarno-kosmichnoyi tsyvilizatsiyi [Intellectuality of the individual in the conditions of transformation to the planetary and space civilization]. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu «KHPI»*. *Seriya: Aktualni problemy rozvytku ukrayinskoho suspil'stva*, 2, 26–33 (in Ukrainian).
39. *Mishchenko, V. I.* (2020). Intellektual'no-nrvstvennaya dukhovnost' tekhnotronnogo obshchestva [Intellectual and moral spirituality of the technotronic society]. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. BUDAPEST, VIII (37), I.: 223, Feb., 12–15 (in Russian).
40. *Mishchenko, V. Í.* (2021). Konturi novoi moralí globalnogo svitu [Contours of the new morality of the global world]. *Visnyk Natsionalnogo universytetu «Kharkivskiy politekhnichniy institut»*: *Seriya Aktualni problemi rozvitku ukrayinskoho suspil'stva*. Kharkiv: NTU «KHPI», 2, 91–99 (in Ukrainian).
41. *Mishchenko, V. I.* (2020). U yakomu sviti my zhyvemo i shcho ye tekhnotronne suspil'stvo u maybutn'omu lyudstva [What kind of world do we live in and what is the technotronic society in the future of humanity]. *Gileya: nauk. visnik: zb. nauk. pr. / gol. red. V. M. Vashkevich*. Kiiv: Vid-vo «Gileya», 153 (2), 321–327 (in Ukrainian).

42. Moiseyev, N. N. (1990). Chelovek i noosfera [Man and the noosphere]. Moskva: «Molodaya gvardiya», 352 p. (in Russian).
43. Nakonechna, O. P. (2004). Estetychne yak typ dukhovnosti [Aesthetic as a type of spirituality]. *Extended abstract of Candidate's thesis*, Kyjiv, 34 p.
44. Nazaretyan, A. P. (2009). Smysloobrazovaniye kak global'naya problema sovremennosti: sinergeticheskyy vzglyad [Meaning formation as a global problem of our time: a synergistic view]. *Voprosy filosofii*, 5, 3–19 (in Russian).
45. Pischikov, B. C., Kholin, N. N. (2006). Kvazidukhovnost kak prevrashchennaya forma dukhovnosti [Quasi-spirituality as a transformed form of spirituality]. *Aktualnyye problemy dukhovnosti: sb. nauk. tr. Krivorozh. gos. ped. un-t; otv. red. Ya. V. Shramko*. Krivoy Rog: Izd. dom, 7, 12–22 (in Ukrainian).
46. Protsenko, O. P., Vasilêva, L. A. (2020). Kulturni formy spilkuvannya v samozberezhenni lyudini ta vdoskonalenni lyudskikh vidnosin [Cultural forms of communication in human self-preservation and improvement of human relations]. *Naukove piznannya: metodologiya ta tekhnologiya*, 1 (45), 83–89 (in Ukrainian).
47. Protsenko, O. P., Soloshenko, O. M. (2018). Dukhovnist: sutnist, istorychni vytoky ta suchasnyy vymir [Spirituality: essence, historical origins and modern dimension]. *Humanitarnyy chasopys: Zbirnyk naukovykh prats*. Kharkiv: KHAI, 2, 42–48 (in Ukrainian).
48. Proleyev, S. V. (1989). Problema dukhovnosti chelovecheskogo bytiya [The problem of the spirituality of human existence]. *Kul'tura i razvitiye cheloveka: (ocherk filos. – metodol. problem) / otv. red. V. I. Ivanov; AN USSR; In-t filosofii*. Kiyev: Nauk. dumka, 213–253 (in Russian).
49. Radutnyy, O. E. (2019). Antykrykhkist' samorozvytku osobystosti proty chornoho lebedya shtuchnoho intelektu ta tsyfrovoyi lyudyny [The anti-fragility of self-development of the individual against the black swan of artificial intelligence and digital man.]. *Materialy Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi «Problemy samorozvytku osobystosti v suchasnomu suspil'stvi»*, 15 lystopada 2019 roku, NYUU im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv: Pravo, 129–134 (in Ukrainian).
50. Savenko, A. A. (2008). Katelyori dukhovnosti u filosofskomu aspekti [Categories of spirituality in the philosophical aspect]. *Filosofiya i sotsiologiya v konteksti suchasnoi kulturi. zb. nauk. prats*. Dnipropetrovsk: DNU, 208–214 (in Ukrainian).
51. Sidak, L. M. (2019). Podolannya lyuds'koyi osobystosti: proektsiya vid humanizmu do posthumanizmu [Overcoming the human personality: projection from humanism to posthumanism.]. *Materialy Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi «Problemy samorozvytku osobystosti v suchasnomu suspil'stvi»*, 15 lystopada 2019 (in Ukrainian).
52. Sinnott, J. D. (1994). Development and yearning: Cognitive aspects of spiritual development. *Journal of Adult Development*, 1, 91–99.
53. Shtumpf, S. P. (2016). Priroda dukhovnosti [The Nature of Spirituality]. *Extended abstract of Candidate's thesis* Krasnoyarsk, 44 p. (in Russian).
54. Shchetkin, YU. YU. (2013). Kriterii dukhovnosti lichnosti [Criteria of spirituality of a person]. *Nauchno-metodicheskyy elektronnyy zhurnal «Kontsept»*, t. 3, 596–600. URL: <http://e-koncept.ru/2013/53121.htm>. (in Russian).
55. Stepin, V. S. (2011). Tsivilizatsiya i kul'tura [Civilization and culture]. Sankt-Peterburg: SPbGUP, 408 s. (Vyp. 3: Klassika gumanitarnoy mysli) (in Russian).
56. Toffler, E. (2004). Tret'ya volna [Third wave]. Moskva: OOO Firma «Izd-vo ACT», 6–261 (in Russian).
57. Uilber, K. (2020). Integral'naya dukhovnost' [Integral spirituality] / per. Ye. A. Pustoshkin. Moskva: Izd-vo Mann Ivanov i Ferber, 384 p. (in Russian).
58. Vasil'kova, YE. V. (2014). Dukhovnyye osnovaniya kul'tury [Spiritual foundations of culture]. *Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta*, 4 (20), 35–42 (in Russian).
59. Vernadskiy, V. I. (1989). Biosfera i noosfera [Biosphere and noosphere]. Moskva: Nauka, 261 p.
60. Vladlenova, I. V. (2012). Obraz lyudyny maybutn'oho: sotsialno-filosofske doslidzhennya [The image of a person of the future: a socio-philosophical study]. *Obraz cheloveka budushchego: Kogo i Kak vospityvat' v podrastayushchikh pokoleniyakh: kollektivnaya monografiya* / red. O. A. Bazaluk. Kiyev: Izdatelskiy dom «Skif», 2, 112–133 (in Ukrainian).
61. Wink, P. & Dillon, M. (2002). Spiritual development across the adult life course: Findings from a longitudinal study. *Journal of Adult Development*, 9(1), 79–94.

62. Yasuno, M. (2008). The Role of Spirituality in Leadership for Social Change. *Spirituality in Higher Education Newsletter*, June, vol. 4, issue 3, 1–8.
63. Yermolenko, A. M. Tsinnisno-smyslovyy universum ta universum dyskursu [Value-semantic universe and universe of discourse]. *Dukh i litera*, 15–16, 19–184 (in Ukrainian)
64. Zheleznyak, G. V. (2009). Antropnyy printsip i metod sistemnogo podkhoda v kosmizme. Issledovaniye struktury mirozdaniye–chelovek [Anthropic principle and method of systemic approach in cosmism. Study of the structure of the universe – man]. *Filosofiya i kosmologiya 2009: nauch.-teoret. sb.* / gl. red. O. A. Bazaluk / Mezhdunar. filos.-kosmolog. o-vo. Poltava: Poltavs'kiy literator, 68–83 (in Russian).

Received 14.02.2023

Received in revised form 15.04.2023

Accepted 21.04.2023

DOI: 10.15421/272307

UDC 1:930.19 (043.5)

С. Ш. АЙТОВ

Український державний університет науки і технологій, Дніпро, Україна

СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ІСТОРІЇ МЕНТАЛЬНОСТЕЙ ЯК НАПРЯМУ ІСТОРИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ

E-mail: aytovspartak@gmail.com

ORCID: 0000-0001-9049-5868

Анотація. У статті проаналізовано вплив соціально-історичних чинників на формування концепцій історії ментальностей як напрямку історичної антропології – сучасної філософії історії, їх теоретичні і пізнавальні особливості. Методологія цієї роботи включає принципи комплементарності, структурності, діалогічності. У студії проблемного поля праці були застосовані методи: філософської герменевтики, системно-структурний, міждисциплінарний. Розвиток теоретичних підходів історичної антропології як сучасної філософії історії знайшов прояв в етапі історії ментальностей, значний внесок у яку зробили теоретичні підходи, сформульовані у студіях Ж. Ле Гоффа. У їх просторі утворилися онтологічні, гносеологічні й аксіологічні чинники, важливі для подальшої динаміки історично-антропологічних концепцій. Так, онтологічний чинник сприяв формуванню рефлексивного поля історії ментальностей: психологічно-культурний горизонт суспільств Західної Європи Середньовіччя і раннього Нового часу, усвідомлені й підсвідомі аспекти ментальності, правила й цінності суспільної поведінки, різноаспектні явища життєдіяльності й повсякденного життя, розповсюджені релігійні і парарелігійні суспільні уявлення. Наведені соціально-історичні процеси стали однією із засад розвитку в дослідженнях з історичної антропології орієнтації на аналіз й осмислення ментально-культурної площини суспільств минулого в підсвідомому й свідомому вимірах як суттєво значущих чинників причинності й особливостей їх історичної динаміки. Вивчення і аналіз культурно-психологічного простору мотивацій, сенсу й імовірного впливу історичної динаміки на перспективні аспекти розвитку суспільств утворили магістральну мету історичної антропології як сучасної філософії історії. Соціально-історичні процеси другої половини минулого століття створили об'єктивну суспільну й інтелектуально-евристичну потребу у розвитку історично-антропологічних концепцій для релевантного розуміння ментальності суспільств минулого як визначного фактору історичних процесів і певною мірою соціокультурної динаміки сьогодення. Дослідження й осмислення історією ментальності психологічно-культурного горизонту динаміки суспільств і макрорегіонів минулого актуалізує її оригінальність стосовно сучасної їй філософсько-історичній теорії